

Wprowadzenie

Zakres orzekania sądu pierwszej instancji w procesie cywilnym jest ściśle związany z zasadą dyspozycyjności oraz zasadami orzekania dotyczącymi przedmiotu orzekania, spośród których najistotniejsza jest zasada związania sądu żądaniem powoda (*ne eat iudex ultra petita partium*) oraz łączony z nią zakaz orzekania ponad żądanie (*ne procedet iudex ex officio*) wyrażone w art. 321 § 1 KPC. Zasady te są ujmowane jako fundamentalne zasady procesu cywilnego, które wynikają bezpośrednio z jego istoty i służą realizacji stawianych przed nim celów¹. W swojej tradycji sięgają one do prawa rzymskiego².

Pierwszą pionierską pracą w polskiej literaturze prawniczej poświęconą problematyce zasad orzekania była praca W. Siedleckiego pt. *Zasady wyrokowania w procesie cywilnym* (Warszawa 1957)³. Natomiast kolejne wnikliwe opracowanie monograficzne zasad orzekania ukazało się dopiero w 2013 r. i dotyczyło zasad orzekania w postępowaniu nieprocesowym⁴, doskonale wypełniając istniejącą w tym zakresie lukę. Wskazane monografie nie wyczerpały jednak obszernej problematyki związanej z wyznaczeniem sądowi granic orzekania, zresztą nie taka była też tematyka tych prac i w konsekwencji zakreślony w nich obszar badawczy. Znamienne jednak jest to, że na tle nieobowiązującego już art. 321 § 2 KPC opracowane zostało monograficznie zagadnienie orzekania ponad żądanie⁵. Od wydania pracy W. Siedleckiego poświęconej problematyce zasad wyrokowania upłynęło ponad 60 lat. W tym okresie, pomijając co oczywiste, zmiany, jakie zaszły w obowiązujących przepisach prawa, znacząco wzbogacił się dorobek dok-

¹ Zob. też T. Ereciński, *Orzekanie ponad żądanie w sprawach o naprawienie szkody wyrządzonej czynem niedozwolonym* (kilka uwag na tle art. 321 § 2 k.p.c.), w: M. Pyziak-Szafnicka (red.), *Odpowiedzialność cywilna. Księga pamiątkowa ku czci Profesora Adama Szpunara*, Kraków 2004, s. 124.

² Bliżej J. Misztal-Konecka, *Zakaz wyrokowania ponad żądanie strony („Ne eat iudex ultra petita partium”)* – Rzymski tradycje i współczesne regulacje polskiego procesowego prawa cywilnego, *Zeszyty Prawnicze* 12.4.2012, s. 42 i n.; A. Laskowska-Hulisz, *Ne eat iudex ultra petita partium od prawa rzymskiego do czasów współczesnych. Uwagi na tle polskiego procesu cywilnego*, *Zeszyty Naukowe KUL* 2017, Nr 3, s. 407–426 oraz powołana tam literatura.

³ To W. Siedlecki wprowadził do polskiej literatury prawniczej pojęcie zasad wyrokowania, które w późniejszych publikacjach odniósł także do orzekania o kwestiach niemerytorycznych, zob. np. *tenże*, *Zasady orzekania w postępowaniu cywilnym*, NP 1965, Nr 6; *tenże*, *Zasady orzekania oraz zasady zaskarżania orzeczeń w postępowaniu cywilnym w świetle orzecznictwa Sądu Najwyższego*, Warszawa 1982.

⁴ Zob. K. Markiewicz, *Zasady orzekania w postępowaniu nieprocesowym*, Warszawa 2013.

⁵ K. Piasecki, *Orzekanie ponad żądanie w procesie cywilnym*, Warszawa 1975.

tryny oraz judykatury, który warto przeanalizować i poddać wartościującej ocenie i to najlepiej w formie monograficznej, która pozwala na opracowanie tytułowego zagadnienia w sposób kompleksowy.

Pomimo bowiem niekwestionowanego znaczenia zasady związania sądu żądaniem powoda dla wyznaczenia zakresu orzekania sądu pierwszej instancji w procesie cywilnym, problematyka ta nie doczekała się do tej pory opracowania monograficznego w polskiej literaturze prawniczej⁶. Brakowało pracy, która w sposób całościowy odnosiłaby się do zagadnień związanych z zakresem orzekania sądu pierwszej instancji w procesie cywilnym, w której podjęto by próbę przeanalizowania tego zakresu nie tylko z punktu widzenia kluczowego przepisu, tj. art. 321 § 1 KPC, ale także w uwzględnieniu innych regulacji prawnych, które modyfikują tę zasadę. Modyfikacje te umożliwiają orzekanie o innym żądaniu niż zgłoszone przez powoda, bądź pozwalają na orzekanie bez żądania, bądź upoważniają sąd do pewnej zmiany żądania powoda, bądź w końcu ograniczają zakres orzekania sądu. Kwestie te wielokrotnie stanowiły przedmiot analitycznych wypowiedzi przedstawicieli nauki⁷ oraz sądów, w tym i Sądu Najwyższego. Każdy sąd pierwszej instancji w każdej sprawie rozpoznawanej w procesie cywilnym staje bowiem przed pytaniem, jaki jest zakres jego orzekania w danej sprawie. Zakres ten wyznacza nie tylko sferę możliwości, ale przede wszystkim powinności sądu w celu rozpoznania i rozstrzygnięcia zawieszłej przed nim sprawy. Odpowiedź na tak postawione pytanie jest zatem istotna, niestety nie zawsze prosta.

Praca stanowi próbę wypełnienia pewnej luki istniejącej w polskiej literaturze prawniczej w zakresie opracowania problematyki zakresu orzekania sądu pierwszej instancji w procesie cywilnym.

W zależności od przyjętego celu i modelu procesu oraz rządzących nim zasad różnie kształtował się i może kształtować się w poszczególnych systemach prawnych zakres orzekania sądu pierwszej instancji, co mieliśmy okazję zaobserwować także na gruncie naszego systemu prawa. Z tych względów szczegółowe rozważania na temat zakresu orzekania sądu w procesie cywilnym należało poprzedzić uwagami na temat celów i funkcji procesu cywilnego, istoty i przedmiotu orzekania oraz wybranych zasad postępowania cywilnego. Niemniej praca ta nie pretenduje do wyczerpującego przedstawienia tych jakże istotnych, ale też wyjątkowo dyskusyjnych zagadnień. Poczynione w tym zakresie ustalenia mają na celu uporządkowanie poglądów i ustosunkowanie się do nich na potrzeby pracy. Ograniczenie się tylko do analizy dogmatycznoprawnej zakresu orzekania sądu pierwszej instancji w procesie cywilnym, miałyby niewątpliwie walor praktyczny, ale odrywałoby tę problematykę od założeń teoretycznych kształtujących

⁶ Praca poświęcona tej problematyce powstała na gruncie prawa niemieckiego: *G. Melissinos, Die Bindung des Gerichts an die Parteianträge nach § 308 I ZPO*, Berlin 1982.

⁷ Jedną z najistotniejszych w ostatnich latach publikacji poświęconych problematyce związania sądu granicami żądania stanowi praca *K. Weitz, Związanie sądu granicami żądania w procesie cywilnym*, w: *J. Gudowski, K. Weitz (red.), Aurea Praxis Aurea Theoria. Księga pamiątkowa ku czci Profesora Tadeusza Erecińskiego*, Warszawa 2011, s. 679 i n.

model procesu cywilnego, z którym jest nierozzerwalnie związana i z których „wyrasta”. Z tych względów analiza tytułowego zagadnienia wymaga uprzedniego określenia celu procesu cywilnego, roli, jaką odgrywa orzekanie sądu w tym postępowaniu, jego przedmiotu, a także relacji zachodzących między przedmiotem orzekania a przedmiotem procesu. Ponadto z uwagi na ścisły związek zasady związania sądu żądaniem powoda z zasadą dyspozycyjności, a także możliwy wpływ zasady z art. 321 § 1 KPC na realizację innych zasad postępowania, w szczególności zasady kontrydiktoryjności oraz równości stron uznano za pożądane przeanalizowanie zasady *ne eat iudex ultra petita partium* także w kontekście tych zasad postępowania. Wskazano również, że w procesie cywilnym prawo do sądu jest realizowane przez możliwość wytoczenia powództwa i określenia w nim granic poszukiwanej przed sądem ochrony prawnej, które jednocześnie wyznaczają pozwanemu granice obrony. Dostrzegając złożoność problematyki objętej tytułowym zagadnieniem, które dotyczy wszystkich rodzajów postępowań w procesie cywilnym, niezależnie od rodzaju orzeczenia, jakie w nich ma być wydane, ograniczono się w pracy przede wszystkim do przeanalizowania zakresu orzekania sądu w sprawach, w których wydawane jest orzeczenie merytoryczne. W pracy odwołano się do wybranych, a zarazem w ocenie Autorki kluczowych przepisów mających znaczenie dla wyznaczenia granic orzekania sądu pierwszej instancji. Pominięto natomiast kwestie skutków prawnych naruszenia przepisów odnoszących się do zakresu orzekania sądu pierwszej instancji jako nieobjęte tematem pracy. Nieliczne czynione na ten temat uwagi bynajmniej nie mają na celu wyczerpującego omówienie tej problematyki, która jest niezwykle obszerna i może stanowić przedmiot badawczy kolejnych opracowań naukowych⁸.

Praca ma charakter interdyscyplinarny. Autorka wielokrotnie odwołuje się w niej do odpowiednich przepisów prawa materialnego, które albo bezpośrednio wpływają na zakres orzekania sądu, przyznając sądowi pewne uprawnienia do orzekania z urzędu, jak np. w sprawach małżeńskich, albo też bez których poznanie utrudnione i niepełne byłoby wyjaśnienie pewnych kwestii wyłaniających się na tle wykładni przepisów Kodeksu postępowania cywilnego, jak np. art. 322 czy 477¹ KPC.

Zawarte w pracy uwagi prawnoporównawcze nie wyczerpują bogatego kontekstu prawnoporównawczego omawianych w niej instytucji. Z uwagi na stopień złożoności problematyki, bogactwo podejmowanych w pracy zagadnień, z których każde samo w sobie mogłoby być przedmiotem odrębnych badań prawnoporównawczych, uwagi prawnoporównawcze stanowią jedynie tam, gdzie uznano to w ocenie Autorki za celowe, dopełnienie badań dogmatycznoprawnych prowadzonych na gruncie naszego systemu prawa.

W pracy wykorzystano dostępną przedwojenną i powojenną literaturę przedmiotu wiążącą się z tytułowym zagadnieniem oraz bogate orzecznictwo sądowe.

⁸ Zob. np. K. Weitz, Skutki naruszenia art. 321§ 1 k.p.c., w: P. Grzegorzczak, K. Knoppek, M. Wasilak (red.), Proces cywilny. Nauka–Kodyfikacja–Praktyka. Księga Jubileuszowa dedykowana Profesorowi Feliksowi Zedlerowi, Warszawa 2012, s. 349 i n.

Jeśli chodzi o konstrukcję pracy, to poza wstępem, składa się ona z XI rozdziałów oraz wniosków końcowych.

Rozdział I pracy poświęcony jest problematyce celów i funkcji procesu cywilnego. W ramach tego rozdziału przedstawiono chronologicznie najistotniejsze poglądy na temat celów i funkcji procesu cywilnego formułowane nie tylko w nauce prawa procesowego cywilnego, lecz także w teorii prawa. Stanowiło to dobry punkt wyjścia do poczynienia pewnych ogólniejszych uwag na temat ewolucji poglądów przedstawicieli nauki w tym zakresie i próby przedstawienia własnego stanowiska na potrzeby prawidłowego wyznaczenia zakresu orzekania sądu pierwszej instancji.

Z kolei w rozdziale II pracy podjęto próbę wyjaśnienia istoty i charakteru prawnego orzekania sądu pierwszej instancji. W tym celu poczyniono ustalenia w przedmiocie czynności procesowych, w tym w szczególności czynności sądu oraz ich rodzajów, a także odróżniono m.in. orzekanie jako czynność procesową od orzeczenia jako jej wyniku. Z uwagi na ścisły związek zakresu orzekania sądu z zasadami orzekania dotyczącymi przedmiotu procesu, dokonano też krótkiego przeglądu wybranych poglądów na temat przedmiotu procesu, aby następnie wyjaśnić relacje zachodzące między przedmiotem orzekania a przedmiotem procesu.

W rozdziale III pracy wskazano, jakie znaczenie ma prawidłowe wyznaczenie zakresu orzekania sądu pierwszej instancji i orzekanie przez sąd w tych granicach z punktu widzenia realizacji prawa do sądu oraz wybranych naczelnych zasad postępowania cywilnego, tj. zasady dyspozycyjności, kontradiktoryjności oraz zasady równości. Problem zakresienia granic orzekania przeanalizowano też w kontekście dążenia do poznania prawdy w procesie, poszukując jednocześnie odpowiedzi na pytanie, czy prawda ta *de lege lata* stanowi nadal zasadę postępowania, czy jest tylko postulatem, czy może celem procesu cywilnego, czy środkiem służącym do realizacji celu tego procesu.

Z uwagi na to, że praca wiąże się z zasadami orzekania, w rozdziale IV pracy poczyniono w niezbędnym zakresie ustalenia dotyczące tych zasad, z tym że w rozdziale tym skupiono uwagę na zasadach dotyczących czasu orzekania oraz podstaw orzekania. Zasady dotyczące przedmiotu orzekania poddano bowiem szczegółowej analizie w kolejnych rozdziałach pracy, tj. od piątego do jedenastego.

Kluczową dla zakresienia granic orzekania sądu pierwszej instancji zasadę związania sądu żądaniem powoda proklamowaną w art. 321 § 1 KPC omówiono w najobszerniejszym rozdziale V pracy. W rozdziale tym podjęto próbę wszechstronnego przeanalizowania tej zasady, wychodząc najpierw od wyjaśnienia samego pojęcia żądania, ustalenia, na czym polega istota związania sądu żądaniem powoda, wskazania na relacje zachodzące między podstawą faktyczną przytoczoną przez powoda a podstawą faktyczną orzeczenia, a kończąc na wskazaniu stosunku, jaki zachodzi między podstawą prawną żądania a zakresem orzekania sądu. W rozdziale tym wyjaśniono istotę ograniczonego zakresu orzekania sądu pierwszej instancji w procesie cywilnym.

Z kolei w rozdziałach VI–VIII pracy przeanalizowano szczególne reguły orzekania, a mianowicie dotyczące ograniczenia odpowiedzialności pozwanego do określonych przedmiotów majątkowych albo do ich wartości (art. 319 KPC), rozłożenia zasąd-

dzzonego świadczenia na raty, a w sprawach o wydanie nieruchomości lub opróżnienie pomieszczenia – wyznaczenia odpowiedniego terminu do spełnienia świadczenia (art. 320 KPC), a także orzekania o wysokości żądania w sprawach, w których ściśle udowodnienie wysokości żądania jest niemożliwe lub nader utrudnione (art. 322 i art. 505⁶ § 3 KPC).

W rozdziale IX pracy wskazano na te wybrane wypadki, w których sąd może orzekać w toku procesu bez żądania strony. Oprócz wypadków uregulowanych w tym zakresie przepisami Kodeksu postępowania cywilnego, przedstawiono też te wypadki, które zostały uregulowane w innych aktach prawnych i dotyczą orzekania w przedmiocie uprawnienia do lokalu socjalnego oraz w sprawach małżeńskich.

Rozdział X pracy poświęcony jest wypadkom orzekania o żądaniu innym niż zgłoszone przez powoda. Przeanalizowano w nim problematykę orzekania na podstawie art. 477¹ KPC oraz art. 357¹ i art. 358¹ § 3 KC.

Ostatni rozdział pracy dotyczy orzekania w sprawach o naruszenie posiadania. W rozdziale tym podjęto próbę wyjaśnienia istoty ograniczonego zakresu orzekania sądu pierwszej instancji w procesie cywilnym.

Próbę podsumowania szczegółowych rozważań podjęto w uwagach końcowych pracy.